

Fried Ilona

***Fiuméből a nagyvilágba. A történelem alakítója és tudósa
Leo Valiani, az Olasz Köztársaság egyik Atyja***

Abstract

Leo Valiani was a politician, historian and journalist born in the town of Fiume in 1909. He was first sentenced to prison as an anti-fascist in 1928. He befriended Arthur Koestler while both men were detained in the Le Vernet camp in France in 1939. In 1943, the Allies sent Valiani behind enemy lines, and he became a leading member of the Comitato di Liberazione Nazionale Alta Italia, one of the leading groups of the victorious uprising of Milan in April 1945. In 1946, Valiani was elected to the Italian Constituent Assembly. After the dissolution of his party, the Partito d'Azione, Valiani chose to work as an economist, an analyst for a leading bank. He maintained his ideals of democracy, and published the history of the Italian resistance movement, as well as essays on the socialist movement, the Spanish Civil War, etc. He was also a scholar of Hungarian history. He was one of the promoters of the international campaign for the liberation of Hungarian intellectuals arrested after the defeat of the revolution of 1956. In 1966, he published his most important work: *The End of Austria–Hungary*. He became senator for life in 1980, and continued his work, publishing essays and leading articles right until his death in 1999.

Keywords: Fiume; antifascism; Italian Resistance movement; Padre della Patria; Constitution for the Italian Republic; senator for life;

„[...] Mario, Albert és én összedugtuk a fejünket, és elhatároztuk, hogy tiltakozó akcióba kezdünk [...] Csalódnunk kellett azonban, mert a barakkban mindenkinek más és más elképzelése volt arról, hogyan is kellene tiltakozni [...] Mario megrángatta a ruhám ujját és kivonszolt a barakkból. Undorral néztem a kezemben tartott, gyűrött névsort. Dobd el – mondta. – Ezzel a népséggel nem érdemes. Megpróbáltam védeni őket, és minden felelősséget az átkozott oroszokra hárítani, de Mario mosolygott. – Cosa sinistra – mondta. Balos hagyomány. Töltsd csak meg ezt a barakot a legkülönbözőbb országokból egybegyűjtött fasisztákkal, és meglátod, hogy egy szempillantás alatt aláírja mind.

Mindenáron folytatni akartam a dolgot, de Mario furcsa, nyugodt mosolyával szemben nem voltak érveim. Gyerekesnek és ostobának éreztem magam, pedig ő volt a fiatalabb. Tudtam, hogy ez a mosoly kilenc év börtönébe került, három év magánzárka, majd további hat év alatt vált teljesen éretté, amikor tíz négyzetméteren kellett elvtársaival megosztotnia. Tizenkilenc éves volt, amikor becsapódott mögötte a cellajtó, és huszonnyolc, amikor két évvel ezelőtt ismét kitárult. Az ilyen tapasztalat vagy megtöri az embert, vagy valami nagyon ritka és tökéleteset hoz létre – Mario ez utóbbi kategóriába tartozott.”

A leírás Arthur Koestler *A Föld söpredéke* című könyvéből való.¹ 1939-ben Roland Garros-ban, majd Le Vernet d’Ariège-ben, a Pireneusokban, a francia internálótáborban kötött életre szóló barátságot Leo Weiczen – 1927-től olasz vezetéknévvel Leo Valiani – és Köszler Artúr, akkor már Arthur Koestler. Ez utóbbi, aki szintén haditudósító, sőt halálra ítélt volt a spanyol polgárháborúban, már Valianinhoz hasonlóan kiábrándult a kommunista pártból. A Valianiról mintázott Mariót az író a bibliai Jóhhoz hasonlítja, a tiszta és tökéletes emberhez. Amikor a regény főhős–elbeszélője megmenekül a táborból, tudja, hogy barátja életveszélyben van: előre látható, hogy a németek hamarosan elfoglalják a táborát:

„Isten veled, Mario – mondtam a kerítésnél álló sötét figurának. – Ha valaha megírom az életed történetét, ez lesz a mottó: Vala Úz földén egy ember, a kinek Jób vala a neve. Ez az ember feddhetetlen, igaz és istenfélő vala és bűngyűlölő.

Mario elmosolyodott. – Jób pedig él vala ezután száznegyven esztendeig, és meghala jó vénségben és betelve az élettel. Hiányozni fogsz. Ha átkerülök a latrinatisztítókhoz, lehet, hogy lesz időm megírni egy esszét Benedetto Croce A tizenkilencedik század történetéről.”²

A harmincéves Leo Valiani 1939-re már sok veszélyt tudhatott maga mögött. Szülei bosnyák zsidó származásúak voltak, édesanyja az észak-bosznia–hercegovinai Brčkóból, édesapja Szarajevó mellől érkezett Fiumébe, s a szülői házban németül beszéltek. Valiani számos nyelven tudott: még élete utolsó éveiben is, amikor megismertem, kitűnően beszélt magyarul. A fiumei általános iskolában kezdte tanulni a nyelvet, a későbbi híres germanista, Ladislao Mittner édesanyja tanította, majd 1918–1919-ben néhány hónapig Budapesten gyakorolta, amikor édesapját, aki Fiumében lisztkereskedő volt, egy békéscsabai malom képviselője, katonai alkalmatlansága miatt ide helyezték, mint kiegészítő szolgálatost. A kilenc éves kisgyerekre nagy hatással volt a Tanácsköztársaság, s közben egy Herzl orvos–rokon könyvtárát is kifogyhatatlan érdeklődéssel látogatta, s még majdnem nyolcvan évvel később is találkozásaink al-

¹ Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 94–95. ford. MAKOVECZ Benjamin.

² Arthur KOESTLER: 136.

kalmával szívesen emlegette az akkor olvasott jelentős magyar szerzőket. Nem ismerte személyesen nagyanyja unokatestvérét, Theodore Herzlt, s ő maga egyáltalán nem érdeklődött a cionizmus iránt. Gabriele D’Annunzio fiumei megszállása elején lelkesedett a katona–költőért, ez azonban később megváltozott, s az 1921-es választások idején már a fiumei autonómia volt a fiatalember reménye. 1924-ben azonban, amikor Fiume a fasiszta Olaszország része lett, az antifasiszta fiatalember kapcsolatba került a szocialista mozgalommal, az olasz ellenzék néhány igen jelentős alakjával, így a Mussolini által később meggyilkoltatott Rosselli testvérekkel. „*Szocialista antifasiszta felforgatás*” miatt 1928-ban, 19 évesen letartóztatták. A vádpontok között volt közreműködése a Népszavában is, ahol „*rendszeresen jelentetett meg a faszizmust rágalmazó cikkeket*”,³ valamint belépett a Magyar Szociáldemokrata Pártba is, ez utóbbiak azonban nem játszottak szerepet az olaszországi felforgató tevékenység vádjában, nem mellékesen fiumei lévén nem is volt olasz állampolgár.

A szintén Fiumében született Vásárhelyi Miklós a várossal kapcsolatos interjúnk során elmondta, hogy bankigazgató édesapja azzal a „*kommunista diákkal*” ijesztgette őt, akit bilincsben vittek el a rendőrök – ez volt Valiani, aki első letartóztatásakor ugyan már nem diák, hanem tisztviselő volt, s még nem kommunista. Így jár az, aki politizál, sugallta az apa, mivel véleménye szerint, „*egy úriember nem politizál*” – jómagam ezért nem lépett be a fasiszta pártba, amikor a fasiszta párttagkönyv már gyakorlatilag kötelezővé vált, és tért inkább haza Magyarországra 1928-ban.⁴

Leo Weiczent egy év börtönre, majd száműzésre ítélték Ponza szigetére. Ez komoly politikai iskolát jelentett számára, sokat tanult elítélt társaitól, mint írja, 1928-tól volt az illegális olasz kommunista párt tagja. A történelem a továbbiakban is gondoskodott „*tanulmányai*” folytatásáról 1931–1936 között, újabb letartóztatása, börtönévei során, mint írja, a börtönben „*azonnal pár fiatal diákkal ellenzéket indítottam [...] „liberális” ellenzéket, és ezzel kínlódtam 1940-ig.*”⁵ Szabadulása után Franciaországba emigrált, haditudósítóként ő is részt vett a spanyol polgárháborúban. 1939-ben Franciaországban internálták. Mint egyik visszaemlékezésében felidézi, a Molotov–Ribbentrop-paktum annyira felháborította, hogy világossá vált számára, szakítania kell a kommunista mozgalommal. Ennek sajátos módját választotta, mint írja: „*Semmiképpen*

³ Archivio Centrale dello Stato, Ministero dell’Interno, cat. J 5, b. 352, Regia Prefettura del Carnaro, Fiume 2 Marzo 1928. Idézi A. RICCIARDI: *Leo Valiani. Gli anni della formazione. Tra socialismo, comunismo e rivoluzione democratica*, FrancoAngeli, Milano, 2007. 287–288.

⁴ A Vásárhelyi Miklóssal készített interjú rövidített kiadása FRIED Ilona: *Emlékek városa. Fiume*, Ponte Alapítvány, Budapest, 2001. 261–265. Olaszul: *Fiume. La città della memoria. 1868–1945*, Del Bianco, Udine, 2005.

⁵ Levél Arthur Koestlerhez, Pegli 8/8/54, Edinburgh University Library (Arthur Koestler archívum) MS 2379/3.

nem tudtam elviselni a Hitlerrel kötött paktumot, akkor sem, ha az csak átmeneti volt, sem azokat az üldözéseket, amelyek a becsületes forradalmárok egy egész generációját semmisítették meg. Ki kellett lépnem a pártból, de nem azért, hogy elkerüljem Franciaországban a külföldi (majd később a francia) kommunistákra váró internálást... Osztozni akartam a többiek sorsában a koncentrációs táborban. Nem kellett sokáig várnom. Lakásunkon Párizs külvárosában megjelent a rendőrség, és apósomat kereste, aki asztalos volt, olasz kommunista, már sok éve emigráns. Nem volt otthon. Én azonban igen, így megtudták a címem. Nem volt letartóztatási parancsuk. Másnap visszajöttek értem is, az apósoméért is, akinek nem volt anyagi lehetősége, hogy bujkáljon. Én megtehettem volna, mivel Franco felajánlotta, hogy befogad.⁶ Én azonban a koncentrációs táborba akartam kerülni, nem azért, hogy elkerüljem az internálást, hanem hogy könnyebben kiléphessek a pártból. Ezt az elhatározásomat be is jelentettem Vernet-ben, a Pireneusokban, melyről Koestler a »La lie de la terre«-ben ír. A párt kizárással válaszolt, és a különböző nemzetek több ezer kommunistája ettől kezdve megtagadta tőlem a köszönő viszonyt. Néhány hónappal később ismét köszöntek. Akkorra azonban már a *Giustizia e Libertà*⁷ szervezetébe léptem be.⁸

Koestlernek szerencsére nem lett igaza. A valóságban a *Giustizia e Libertà* mozgalomnak sikerült megszöktetnie Valianit. Megmenekült, s ha nem is 140 évig, de 90 éves koráig élt, igen tartalmas életet. 1941-ben több más antifasisztához hasonlóan két évre Mexikóba emigrált, s nehéz anyagi körülményei ellenére, komoly történelmi tanulmányokat folytatott, a munkásmozgalom történetét, a Risorgimentót, az olasz fasizmust, a spanyol polgárháborút, vizsgálta – lényegében a kor rettenetes társadalmi, politikai deficitjének, a háborúnak, a fasizmusnak, a sztálinizmusnak a történelmi előzményeit. Kérdései közül alapvető volt a népképviselő, ahogy nevezte, a „liberális forradalom” lehetősége, amelynek eljövételében a II. világháború után is hitt. Utólag megállapíthatjuk, hogy a harmincas évek végi, majd a mexikói kutatásai nem csak későbbi történészi pályáját készítették elő, hanem azt a társadalmi küldetést is, melyet Valiani nem sokkal később betöltött az olasz ellenállás egyik vezetőjeként, illetve 1946-ban az Olasz Köztársaságot létrehozó alkotmányozó parlament képviselője, a „Haza egyik Atyja”-ként.

Koestlerrel végig tartotta a kapcsolatot, olvasta is barátja munkáit a rendkívül sikeres és nagy hatású *Sötétség délben* első olvasója volt még a deportációjuk idején, amikor is a regény már félig készen volt, s Koestler még a táborban dolgozott rajta. A mű 1940-ben jelent meg, s óriási

⁶ Franco Venturi.

⁷ Igazság és Szabadság 1929-ben alapított olasz antifasiszta ellenállási mozgalom volt.

⁸ Leo VALIANI: *Io e Koestler nel campo di concentramento*, in «Nuova Antologia» 1983. 57–58.

viszzhangot váltott ki a sztálini diktatúra bemutatásával. A főhős Rubasov buharini modelljének koncepcióos pere akkoriban egészen friss volt, hiszen Nyikolaj Ivanovics Buharint 1938-ban ítélték halálra, s végezték ki, s a sztálini tisztogatások, koncepcióos perek háttere, körülményei ismeretlenek voltak a nyugati világban. Valianinak Koestler regényén kívül a mexikói szovjet emigráción keresztül is módja volt a sztálini diktatúra tragédiáiról első kézből információkat szerezni. Az akkorra már híres író barát próbálta őt segíteni. 1943-ban Valiani New Yorkon és Londonon keresztül tért haza, hogy a szövetségesekkel való egyeztetéssel az Észak–Olasz ellenállás egyik irányítója legyen. Londonban Koestler látta vendégül, s politikusokkal – mint például Stafford Cripps munkáspárti miniszterrel, aki a hadirepülőgép-gyártásért is felelt, találkozott, egyeztetett a további politikai lépésekről. Koestler Valianinak, részben kiadóján keresztül megjelenésre váró munkája előlegeként, pénzt is adott, amely segítette bátor vállalkozásában.⁹ A szövetségesek Valianit és társait a már felszabadított Szicíliában dobták le ejtőernyővel. Onnan indultak északnak, gyalogosan kelve át a német vonalakon, s a németek által megszállt Közép- és Észak–Olaszországon keresztül, a cél Milánó volt, hogy részt vegyenek a fegyveres ellenállásban.

Valiani a Partito d'Azione per l'Italia del Nord, az Észak–Olasz Akció Párt főtitkáráként az észak–olaszországi ellenállás vezető bizottsága, a CNLAI, Comitato di Liberazione Nazionale Alta Italia tagja, s a demokratikus erők együttműködésében Emilio Serenivel és Sandro Pertinivel az 1945. április 25-i felkelés vezetője lett. Ekkor szabadítja fel az észak–olasz ellenállás Milánót, Genovát és Torinót is a náci és az olasz fasiszta hadsereg csapataitól. A felkelés győzelmekor, amely egyben a fasiszmus bukását jelentette, Mussolini üzent Miláno érsekének, hogy kész megadni magát. Az ezt követő tárgyaláson Alfredo Ildefonso Schuster bíboros, Milánó érseke mellett az Észak–Olasz ellenállás képviselői is részt vettek: Mussolinit csapataival együtt a feltétel nélküli megadásra szólították fel. Mint ismeretes, a diktátor, a válaszadás helyett, a megadott határidő lejárta előtt megszökött. Ezért döntöttek úgy az Ellenállás vezetői, hogy elfogásakor statáriális bíróság ítélkezzen fölötte, azaz ítéljék halálra.

Április 25-én Sandro Pertini bejelentette a rádióban a felkelés győzelmét, s ennek köszönhetően a fasiszmus végét – ez a nap lett az olasz felszabadulás napja. 33 évvel később, 1978-ban az akkor 82 éves Sandro Pertinit államfővé választották. Beiktatásakor kinyilatkoztatta, hogy „minden olasz elnöke kívánok lenni”, s valóban köztiszteletnek örvendő, karizmatikus elnök lett. Népszerűségét jelzi, hogy az 1983-as San Remó-i dalfesztiválon ötödik helyezést elért: Toto Cutugno „L'italiano” (Olasz)

⁹ Leo VALIANI: *Tutte le strade conducono a Roma*, La Nuova Italia, Firenze 1947, Società Editrice il Mulino, Bologna, 1983. 2. kiadás 1995. 38–39. A cím a szövetségesek által sugárzott Radio Londra kódolt üzenetére utal.

című dalában „*egy partizán elnök*”-ről is szólt. 1980-ban Pertini örökös szenátorrá nevezte ki Leo Valianit.

Addig azonban még hosszú volt az út. Valianit a győzelem után a Consulta Nazionale, az új alkotmányt előkészítő Bizottság tagjává választják. 1946-ban a népszavazást követően, amely Olaszország államformájaként a monarchia helyett a köztársaság mellett döntött, az Akció Párt színeiben Valiani az alkotmányozó parlament képviselője lett. A fasizmus elleni küzdelemben részt vevő különböző világnézetű pártok széles körű konszenzusán alapuló köztársasági alkotmányt fektették ekkor le.

Valiani ekkoriban már dolgozott az olasz ellenállásról szóló munkáján, amelynek ő maga nem csak krónikása, hanem egyik főszereplője is volt. Mint Koestlerhez írott leveleiből is kitűnik, még az író közreműködésével megismert kiadó sem tartja a témát kiadásra érdemesnek. Végül a *Minden út Rómába vezet* olaszul mégis megjelenik. Jellemzően szerzője munkamódszerére, már akkor, közvetlenül a háború után, objektíven elemző mű, melyben a szerző–résztvevő nem lesz patetikus hős, hanem mindvégig megőrzi a kutató történész tanú, ugyanakkor szemlélő módszerét.

1947-ben pártja, melynek tagjai között kiváló olasz értelmiségiek voltak, felbomlott. Ezután úgy döntött, felhagy az aktív politizálással, banktanácsadói munkája mellett történészi kutatásait folytatta. Ez nyilván súlyos kompromisszum volt a prominens politikai vezető részéről, bár a Banca Commerciale Italiana felelős gazdasági tanácsadójaként kormány szinten is jelentős gazdasági és politikai szintű kérdésekben, mint az olajkitermelés és –kereskedelem, adott tanácsokat, beutazta az arab világot is. Munkája lehetővé tette számára, hogy elkerülje a számára lényegesen terhesebb politikai kompromisszumokat. A későbbiekben fontolgatta még a politikába való visszatérés lehetőségét, részben a korai Radikális Párt, majd a Köztársasági Párt révén, de kiváló történészként, publicistaként is ismert lett. 1970-től Giovanni Spadolini főszerkesztő, későbbi miniszterelnök meghívására a *Corriere della Sera* véleménycikkeinek publicistája lett – írásait számos olvasója várta és követte figyelemmel, ideáljait, a demokrácia és a szabadság eszméit, a demokratikus európai értékeket élete végéig közvetítette.

Koestlerrel való barátsága talán a háborút követő években volt a legintenzívebb. A dokumentumokból kiolvasható Valianinak a „*weimarizálódás*” veszélye miatti félelme, az a meggyőződése, hogy mindent meg kell tenni a demokrácia védelmében, mivel a legfontosabb feladat, hogy elkerüljék a fasizmusnak bármilyen formában való visszatérését.

Valiani számos munkája a szocialista mozgalommal, az olasz ellenállással, az olasz demokrácia létrejöttével foglalkozik. Több résztanulmánya is megjelent a magyar történelemmel kapcsolatban. Még párizsi tartózkodása idején kezdett a magyar történelemmel foglalkozni, a világháború után azonban, amikor folytatta munkáját, mint írja, újabb munkákhoz fért hozzá, s bővíteni kívánta tanulmányait. Több tanulmánya is

megjelent, de összegző művét sajnos végül nem készítette el. Mint Koestlernek írja 1954-ben:

„[...] van egy befejezetlen könyvem, ahol ezt ki tudom egészben írni.¹⁰ A magyar munkásmozgalom története 1919-i kommün leveréséig, amiről a Vernet-ben meséltem neked, és amit azért nem fejeztem be, mert a) Budapesten 1949-ben néhány láda matériálist szereztem be és hozattam le – régi lapok, stb. – amit még nem dolgoztam be a könyvbe, és amihez 3 hónap munkaidőre volna gondtalanul szükségem b) magyar munkásmozgalom semmi olasz kiadót nem érdekel, mert 100 példánynál többet nem lehet belőle eladni. De, ha egyszer találkozol valami angol vagy amerikai egyetemi kiadóval, akit ilyesmi érdekelhet, [...] úgy légy szíves jelezd nekem.”¹¹

Valiani másik jó barátjának, Franco Venturinak is beszámol könyvének előkészületeiről. Még 1958 december 4-én elmondja, hogy „Magyarországról szóló könyvem egyre húzódik, az 1918–19-es amerikai diplomáciai dokumentumok kiadásában több anyagot találtam, mint amennyit valaha is reméltem volna. Természetesen minden kutatás visszautal egy másik kutatásra. Szeretnék még Bécsbe menni levéltárba (menjünk együtt jövő nyáron?)”¹² 1959 április 14-én megírja, hogy a magyar szociáldemokrácia történetével és Szabó Ervinnel kapcsolatos kutatásaihoz kapcsolatba lépett Duczynska Ilonával, Szabó közeli munkatársával, a Galilei kör tagjával.¹³

„A Magyarországgal kapcsolatos munka óceánján evezek, pontosabban az 1918–19-es évekkel kapcsolatban. Folyamatosan kapok magyar anyagokat, (könyveket és történelmi folyóiratokat), amelyeket Budapesten adnak ki. [...] ’56 elején fordulat következett be, amely a megtorlások és Kosáry letartóztatása ellenére is mindmáig tart, pozitív fordulat általában a történettudományban és a munkásmozgalom történetben, különös tekintettel a ’19-es forradalom kutatására. Nagy kivégzése után is sokkal több szabadság van általában a történeti kutatásokban, pl. az egykori magyar szocializmus kutatásában és a kommunisták tényleges ’19-es tevékenységének vizsgálatában, mint amennyi 1955-ig volt.”¹⁴ Valiani nem csak kapcsolatot tartott a magyar történész szakmával, de igyekezett segíteni is magyar történészeknek, hogy könyveket találjanak kutatásaikhoz.

¹⁰ A „liberális forradalom” szükségességéről és lehetőségéről gondolkodik.

¹¹ Torre Pellice aug. 15. Edinburgh University Library (Arthur Koestler hagyatéka), MS 2381.

¹² Leo VALIANI – Franco VENTURI: *Lettere 1943–1979*, a cura di E. Tortarolo, La Nuova Italia, Scandicci 1999. 269. IN: Angelo ARA: *Leo Valiani, uomo e storico della Mitteleuropa*, in „Rivista Storica Italiana”, Vol. CXII–Fasc. III – Dicembre 2000., 936–7.

¹³ VALIANI – VENTURI: 279–280.

¹⁴ VALIANI – VENTURI: 20 gennaio (1959) 272.

Sok éves, igen széles körű és elmélyült nemzetközi levéltári kutatásokra épülő fő művében, a *La dissoluzione dell'Austria-Ungheria*, azaz *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása* című nagyszabású, a Monarchia utolsó tizenöt évének történetét feldolgozó művében is benne van a magyar történelem iránti érdeklődése. Munkája a „politika–, társadalom– és diplomáciatörténet szerencsés ötvözete”. Olaszul 1966-ban jelent meg először, 1985-ben másodszor. 1973-ban angolul is kiadták¹⁵ – sajnos magyarul soha nem jelent meg.

Mint az 1985-ben új kiadásban megjelent könyv bevezetőjében írja:

„Az 1918-as katonai vereség az osztrák–magyar vezető rétegek arra való képtelenségének következménye, hogy a Monarchia különböző nemzetiségi problémáit megoldják... Miközben Franciaországtól, Angliától, az Egyesült Államoktól 1917-ben még nem volt idegen az Osztrák–Magyar Monarchia megmentésének szándéka, Olaszország katonai és politikai tevékenysége egyaránt arra irányult, hogy megadja a kegyelemdőfést. Tette ezt annak ellenére, hogy Sonnino ellene volt a Monarchia felbomlasztásának, mivel úgy vélte, hogy Németország vagy Oroszország ez által az Adriai–tengerig is eljuthat. Az az úr, amely maradt, mind ez idáig betöltetlen.

Kutatásaim során igyekeztem a végső dráma előzményeit, valamint azokat az eseményeket megvilágítani, amelyek a négy évszázadon keresztül fennálló Birodalomban, a nagyhatalom végét jelentették. Végül is jó közigazgatásáról és virágzó kultúrájáról maradt híres. A nacionalizmusok és a társadalmi forradalmak idején azonban nem tudott volna tovább létezni.”¹⁶

Valiani ötszáz oldalas művében külső és belső folyamatokat sző egybe, nemzeti mozgalmakat, fordulópontokat. A mű korát megelőzve, az egyes nemzeti, regionális nézőpontokon felülemelkedve, nemzetközi történelmi léptékkal elemzi a Monarchia történetének utolsó tizenöt évét. „Az Osztrák–Magyar Monarchiát az 'outsider' nézőpontjából tárgyalja a Gesamtstaatsgeschichte tradíciója szerint, azonban az 'insider' tudása és nyelvtudása szerint. Ez az, ami olyannyira megragadó, egészen egyedülálló munkává teszi. S ez utóbbi szempont az, amelyben felfedezhetjük Fiume/Rijeka különleges örökségét: Valiani biztonsággal elemzi a Monarchia különböző területeinek jelenségeit, hozzáfér másodlagos irodalomhoz, visszaemlékezésekhez, s annak a négy fő nyelvnek a forrásaihoz, amelyek kulcsfontosságúak a Monarchia tanulmányozása szempontjából: német, magyar, szláv (elsősorban délszláv), s latin nyelvek (olasz).”¹⁷ Laurence Cole történész méltatlanul kevésbé ismert

¹⁵ *The End of Austria–Hungary*, Secker & Warburg, London, 1973.

¹⁶ Leo VALIANI: *Bevezetés a második kiadáshoz*, idézi FRIED Ilona (2001): 286.

¹⁷ Laurence COLE: *Leo Valiani's La Dissoluzione dell'Austria-Ungheria in Historiographical Context*, in „West Croatian History Journal”, Special Issue, Leo

munkának tartja Valiani művét, pedig az több mint ötven év távlatából is kiemelkedő jelentőségű a Monarchia kutatása szempontjából, s a mai történész diskurzusokban is vitathatatlan helye van. A jelenleginél lényegesen szélesebb körben kellene ismerni.¹⁸

Valiani különleges tájékozottságáról, legendás nyelvtudásáról Claudio Magris is mesélt nekem egy jellemző részletet: *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában* említ egy adatot, melyre úgy hivatkozik: „*mint ismeretes*”. Utána a lábjegyzet feltűnteti a horvát forrást – ami Valiani számára ismeretes, azt sokan mások a történészek közül nyelvismeret hiányában nem képesek elolvasni. Evvel szemben Valiani a Monarchia történetének megírásához szükséges legfontosabb nyelveket ismerte, a szakirodalmat mindezen tanulmányozta.

Valiani politikusként, történészként a század nagy eseményeinek résztvevője, nem egyszer irányítója volt. Angelo Ara triezti történész szerint Valiani a fiumei hagyományok „*legkiemelkedőbb értékeit személyesítette meg: a pluralizmust, a toleranciát és a demokráciát*”.¹⁹ Munkájának elkészítésében rendkívüli nyelvtudása is segítette, Valiani egy recenziójában Pribram diplomáciatörténészre hivatkozik: „*a Monarchia teljes történetének megírásához 14 nyelvet kell ismerni*”. Ara tanulmányában a kiemelkedő olasz történészre, Delio Cantimorira hivatkozik, aki még 1964-ben úgy ítélte meg, hogy a jelenkori történetírást súlyosan fenyegető veszély a horizontok beszűkülése térben és időben, a „*kis témák*” előtérbe kerülése. „*Valiani nem csupán a Közép-Európa kutatásaiban volt nagy terek, korszakos politikai jelenségek, nagy gondolkodások történésze, nemzetek feletti, megújulásra képtelen ideológiáké és intézményrendszerek bukásáé, hanem a nemzeti identitások létrejöttének és a nacionalizmusok robbanásának, új társadalmi tanok elterjedésének és a multiethnikus és multikulturális Európa szívében történő pusztításnak is, amelyet a 20. század két totalitárius rendszere eredményezett. Azt gondolom, hogy a jelen olasz történetírásban senki nem tudta nála jobban megtestesíteni annak a saját korát kutató történész ideálnak az eszméjét, akit a nagy romagnai–firenzei mester kíváncsnak tartott*”²⁰ – vonja le Ara a következtetését. Edoardo Tortarolo, Vali-

Weitzen Valiani. *Fiuman, European, Revolutionary, Historian*, szerk.: Vanni D’ALESSIO, Rijeka, X./10. 2015. 152.

¹⁸ Cole szerint a méltatlan mellőzésnek oka, hogy Valiani nem volt egyetemi ember. Hozzátehetjük, ennek ellenére Valiani Olaszországban történészként is rendkívül ismert és elismert volt egyetemi körökben is, de bizonyosan semmit nem tett, hogy saját magát vagy műveit reklámozza, hiszen egész élete másról szólt. Tény, hogy az olasz egyetemi oktatók kötelezővé tehetik saját műveiket a vizsgáikra, amit Valiani nyilvánvalóan nem tehetett meg, jöllehet, az előbbi a kötetek eladását jelentősen megnöveli.

¹⁹ Ld. *Leo Valiani, uomo e storico della Mitteleuropa*. 930.

²⁰ Ibidem, idézi: FRIED Ilona: *Dal cuore multiethnico al totalitarismo. Leo Valiani e l’Ungheria*, Annali dell’Istituto storico italo-germanico, Trento, XXXV 2009. 145–154.

ani egy másik történész kutatója, szintén különlegesnek tartja, ahogy Valiani munkásságában egyesítette „az aktív és a frontvonalban harcoló politikai elkötelezettséget a történészi elemzéssel”.²¹

1956-ban és azt követően Valiani a magyar forradalomról írt cikkeket,²² annak bukása után sokat tett a letartóztatottakért a nemzetközi történészszervezeten keresztül, Federico Chabod elnök segítségével (úgy gondolta, az értelmiségiek többet érhetnek el, mint a politikusok), így Kosáry Domokos és más értelmiségiek szabadon bocsátása érdekében is fellépett.

1958-ban Nagy Imre kivégzésekor írott tanulmányában a korban szokatlan jóslattal élt: „Van azonban a Nagy Imre-perben egy olyan tény, amely azt jelzi, hogy a sztálinizmus visszaállítása nagy nehézségbe ütközik. Nagy, Maléter és Szilágyi a bíróság közleménye szerint nem ismerte be az ellenük felhozott, s az ítélet alapját képező vádakat. Zinovjev, Kamenyev, Buharin, Rikov, Radek, Rakovsky, később Rajk, Slansky és Clementis mind bevallotta az ellenük felhozott vádakat, még akkor is, amikor egyértelműnek tűnt a vádak képtelensége, hiszen olyan bűntényekről szóltak, amelyeket a fent nevezettek fizikailag nem követhettek el. Nehezen hihető, hogy Nagy Imrét keményebb fából faragták volna, mint a régi bolsevik gárda tagjait. Egyértelműnek látszik, hogy az a mechanizmus, amely a korábbi vallomásokat kikényszerítette, nem működik többé, vagy legalábbis pillanatnyilag nem működik.

A lelkiismeret szabadsága, amelyet oly sokszor lábbal tiptortak a sztálini időkben, sértetlenül került ki a Nagy Imre perből. E tény nem menthette meg Nagy életét. Ám ebből meríthet titkos reményt egy világ, az, amelyet ma még nagy részben maguk alá temetnek a különböző színű totalitarizmusok. És ebből merítheti reménységét Magyarországa. Ha nem is Kossuthnak, de talán Deáknak akadhat még utódja.”²³

Valiani kezdeményezésére és szerkesztésében jelent meg 1960-ban a „Ponte” folyóirat magyar száma, melyben maga írt tanulmányt Magyarország történetének elmúlt több mint száz évéről.²⁴ A szám hangsúlyosan tiltakozni kívánt a letartóztatások miatt, a szólásszabadság érdekében. A szerzők elsősorban angliai emigrációban élő történészek, közgazdászok közül kerültek ki. Az irodalmi részt a Valianihoz hasonlóan szintén fiumei származású Paolo Santarcangeli magyar irodalommal foglalkozó ta-

²¹ Edoardo TORTAROLO: *Leo Valiani: storia e politica*, in „Rivista Storica Italiana”, 2010. 1.

²² Ld. pl. *La terza rivoluzione ungherese* «Tempo Presente», Gennaio 1957/1, újra közölve in L. VALIANI: *Scritti di storia. Movimento socialista e democrazia*, szerk.: Franco MARCOALDI, SugarCo Se Edizioni, Milano, 1983. 581–589.

²³ Ld. pl. «Tempo Presente», 3/7 (1958), újra közölve in L. VALIANI (1983): 602. Idézi: FRIED Ilona (2001): 361–364, FALVAY Dávid fordítása, a többi részlet saját fordításom.

²⁴ *Riflessioni sulla storia d'Ungheria*, in „Il Ponte”, aprile–maggio 1960, 451–467.

nulmánya vezeti be, s Ady, Babits, Molnár Ferenc, Karinthy Frigyes művei szerepelnek benne.²⁵

Valiani az „*ólomidőben*” írott cikkeiben is nagy bátorsággal állt ki a demokrácia védelmében, a terrorizmus ellen, meggyőződése volt, hogy a demokratikus állam ellen kell, hogy álljon a terroristáknak. Bátorságára jellemző, hogy mindvégig névvel, címmel szerepelt a milánói telefonkönyvben.

1990-ben Kosáry Domokos elnöksége idején Leo Valianit a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választották.

1992-ben őt is jelölték az államfői posztra, amelyre végül a kereszténydemokrata Oscar Luigi Scalfarót választották meg, talán Valiani korára való tekintettel is.²⁶ Halálakor, 1999-ben az egyik újságcikk így fogalmazott: „*Leo Valiani, a becsületes olaszok szívében élsz.*”

Valiani számos történelmi tragédiát, súlyos vereségeket ért meg, de soha nem adta fel a reményt. Életrajzírója, Andrea Ricciardi idézi őt: „*Századunk azt bizonyítja, hogy az egyenlőség és igazság ideáljai mindig rövid életűek, ha azonban sikerül a szabadságunkat megőriznünk, újra kezdhettük [...] a legkétségbeejtőbb helyzetekben sem szabad elkeserednünk.*”²⁷

Művei közül néhány további:

Storia del socialismo nel secolo XX (1945), *Il partito socialista italiano nel periodo della neutralità* (1962), *Il Partito socialista italiano nel periodo della neutralità, 1914-1915* (1963);), *L'historiographie de l'Italie*

²⁵ Ld. SÁRKÖZY Péter: *La rivoluzione ungherese del 1956 nella letteratura e cultura italiana*, „Rivista di Studi Ungheresi”, Nuova Serie (6), 2007. 61–67.

²⁶ 1992-ben ismertem meg Leo Valianit. Trieszt és Fiume kutatásaim elején voltam, s történész barátnőm, Marta Petricoli tanácsolta, hogy keressem meg Fiume nagy szülöttjét, s beszéljek vele a témáról. Valiani szívesen fogadott, s mintegy öt alkalommal sikerült találkoznom, beszélnem vele. A könyvem bevezető (összefoglaló) első változatát még meg tudtam mutatni neki, sajnos azonban munkám már csak halála után jelent meg. A vele készült interjúk összegzését, mely szintén a könyv részét képezi, viszont még maga nézte át. Ld. még további olasz és angol nyelvű tanulmányaim: *Colloqui milanesi con il senatore Leo Valiani (1993-1997)* Metodi & Ricerche, n.s. 18(2), 11–16; *Leo Valiani and Arthur Koestler – A Friendship for Life. Letters between 1942 and 1953*, in *Leo Weiczen Valiani. Fiuman, European, Revolutionary, Historian*, in *West Croatian History Journal*, Special issue, ed. by Vanni D'Alessio, 131–141; *La „candela che si brucia per dare luce”. Lettere in francese di Leo Valiani dirette a Arthur Koestler fra il 1942 e 1946, in Parigi e Roma sulle rive del Danubio*, a cura di Ilona FRIED, „Nuova Corvina”, 29, (2016), 36–50.; *‘Tu se’ lo mio maestro e ‘l mio autore’, szerk.: Matteo BREERA – S. GRAZZINI*, Franco Cesati Editore, Firenze, 2017. 77–96. «*Se non Kossuth, forse Deák può trovare ancora un altro successore.*» *Leo Valiani e il ‘56 ungherese*, szerk.: FEJÉRDY András, Rubettino Editore, Soveria Mannelli, 2017. 71–88.

²⁷ Idézi Andrea RICCIARDI: *Leo Valiani. Gli anni della formazione. Tra socialismo, comunismo e rivoluzione democratica*, FrancoAngeli, Milano, 2007. 270.

Fried Ilona: *Fiuméből a nagyvilágba. A történelem alakítója és tudósa. Leo Valiani, az Olasz Köztársaság egyik Atyja*

contemporaine (1968), *Azionisti, cattolici e comunisti nella Resistenza* (in collab. con G. Bianchi ed E. Ragionieri), (1971), *La lotta sociale in Italia e l'avvento della democrazia* (1976), *Sessant'anni di avventure e battaglie* (1983), *Una testimonianza*, in *Scritti in onore di Alberto Mortara*. Vol. I, Franco Angeli, Milano, (1990). Születésének századik évfordulójára jelent meg az európai történelemmel kapcsolatos cikkeinek, tanulmányainak válogatott kiadása: D. Bidussa szerk.: *Leo Valiani tra politica e storia. Scritti di storia delle idee (1939–1956)*.